

Анарбекова В.Э.

**КОКОН ХАНДЫГЫНДАГЫ АСКЕР БАШЧЫ
НАРБОТО НООРУЗКУЛ УУЛУНУН ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ
КОШОКТОРДО**

Анарбекова В.Э.

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГЛАВНОКОМАНДУЮЩЕГО
КОКАНДСКОГО ХАНСТВА НАРБОТО НООРУЗКУЛ УУЛУ
В ПРИЧИТАНИЯХ**

V.E. Anarbekova

**ACTIVITY OF THE COMMANDER-IN-CHIEF
OF THE KHANATE OF KOKAND NARBOTO NOORUZKUL
UULU IN LAMENTATIONS**

УДК: 947(575.2):39:398

Бул макалада Кокон хандыгы мезгилинде азыркы Баткен областынын Согмент айылында жашаган нойгут уруусунун Мамаштукум уругунан чыккан, тарых барактарында анчейин белгисиз бойдон кала берген аскер башчы Нарбото Нооружкул уулу жөнүндө жергиликтүү элден топтолгон талаа материалдарындагы кошок ырларынын негизинде жазылды. Мында бүгүнкү күнгө чейин эл арасында талаш-тартыш маселени туудуруп келген Кокон хандыгынын башкаруучусу Нарбото Абдырахман уулу (1751-1798-жж.) менен Кокон хандыгындагы аскер башчы Нарбото Нооружкул уулунун (1750-1800-жж.) эки бөлөк инсан экендиги аныкталды. Аскер башчы өз туугандарына гана эмес бүтүндөй өз элине камкор, күйүмдү, баарына бирдей мамиле кылган адамгерчиликтүү, өз мансабынан пайдаланып, элин азапка салбаган март инсан, журттун биримдиги үчүн канжыгага башын байлаган мыкты аскер башчы болгондугу кызы Жекевардын кошогу аркылуу далилденди.

Негизги сөздөр: Кокон хандыгы, Нарбото Нооружкул уулу, салык, аскер башчы, кошок ырлары, мамаштукум уруу, патриот, Нарбото Абдырахман уулу, Чарсу мечити, Баткен аймагы.

В этой статье описывается о полководце Нарбото Нооружкул уулу о выходе племени Мамаштукум, который остался не очень известным в страницах истории. Этот материал был собран из местного населения в виде причитаний (кошок). Подтверждено, что правитель Кокандского ханства Нарбото Абдырахман уулу и военный начальник в Кокандском ханстве Нарбото Нооружкул уулу две разные личности и, что до сегодняшнего дня среди народа идет оживленный спор вокруг этого вопроса. Доказано также через плач дочери Жекевары то, что глава армии был самым лучшим военным начальником, который для единства своего народа был готов сложить свою голову на плаху. Он был великодушной личностью, который пользуясь своим положением не приносил мучения своему народу, который заботился, сопереживал и по-человечески относился не только к родным и близким, но и одинаково ко всем.

Ключевые слова: Кокандское ханство, Нарбото Нооружкул уулу, налог, главнокомандующий, песни причитания, племя мамаштукум, патриот, Нарбото Абдырахман уулу, мечеть Чарсу, регион Баткена.

This article describes about the general Narboto Nooruzkul uulu about the native tribe Mamashtukum, in the pages of history which were not very known. This material was collected from the local population in the form of due (koshok). It was confirmed that the ruler of the Kokand khanate Narboto Abdirahman uulu and the military leader in the Kokand khanate Narboto Nooruzkul uulu are two different personalities and that, until today, there is a lively debate around this issue among the people. It is also proved through the lamentation of the daughter of Zhekevar that the head of the army was the best military commander who, for the unity of his people, was ready to lay down his head on the block. He was a generous person who, taking advantage of his position, did not bring torment to his people, who cared, cooperated and treated humanly not only to relatives and friends, but equally to everyone.

Key words: the khanate of Kokand, Narboto Nooruzkul uulu, tax, commander in chief, songs of lamentation, tribe mamashtukum, patriot, Narboto Abdirahman uulu, mosque Chars, Batken region.

Бүгүнкү күндө инсан таануу багыты жакшы эле жолго коюлуп жатат. Тарыхта жеке өзгөчөлүктөрү менен айырмаланган, коомдо оң жана терс иш-аракеттери менен көрүнүктүү из калтырган тарыхый инсандар арбын. Маселени ушул таризде караганда алыскы Баткен районунун Согмент айылында жашап келген нойгут уруусунун Мамаштукум уругунан чыккан Нарбото Нооружкул уулунун Кокон хандыгындагы лидерлиги тууралуу айтпай коюуга болбойт.

Анткени, Кокон хандыгы убагында жашап, өз мезгилинде маанилүү иштерди аткарган. Бирок, ал тууралуу тарых барактарына жазылып калтырылган маалыматтар жокко эсе, болгону эл арасында айтылган айтымдар, кошоктор гана калган. Ушул маалыматтардын негизинде инсандын өмүрү, анын ишмердүүлүгү тастыкталат.

Нойгут уруктары жалпысынан Баткен аймагынын Зардалы, Кара-Бак, Кайынды, Палалооз, Авгоол, Кан, Сары-Талаа, Кыштут, Бөжөй, Таян, Согмент, Газ, Даштикалан, Чек, Актурпак, Заргаш, Апкан, Шурдан айылдарында жайланышкан. Өзбекстандын Кува, Фергана, Үч-Коргон, Куйбышев аймактарында бар. 1911-12-жж. Кокон уездинде Нойгут-Кыпчак

болушунда Дарыя, Кара-Булак, Кушрут, Суубашы айылдык жамааттарда 498 түтүн 4225 киши нойгут болгон.

Абрамзон С.М. кыргыздардагы уруулук түзүлүш жөнүндө: «Чыгыш Түркстандын жээктеринде төмөндөгү уруулардын бир бөлүгү жашайт: тейит, найман, кесек, кыргыз-кыпчак, чоң багыш, мундуз, кушчу, ойгут» [1, 784-б.].

Элдик уламыштарга караганда Нарбото бий Кокон хандыгынын тушунда жашаган. Анын качан туулуп качан өлгөндүгү жөнүндө так маалымат жок. Эл ичинде ар кандай аңыз кептер айтылганы менен атайын изилдөөлөр болбогондуктан, инсандын тарыхын билген кары-картаңдар көз жумуп кетишкен. Айрым жергиликтүү изилдөөчүлөр жана БатМнун тарых илимдеринин кандидаты Кадыров Абдинаби агайдын эмгектерин атоого болот. А.Кадыровдун изилдөөсүндө «Согмент айылынын нойгут уруусунун Мамаштукум уругунан тарагандар өздөрүн Нарботонун урпактары деп эсептешет.

Болжол менен Нарбото Нооруккул уулу 1750-1800-жж. аралыгында жашап өткөн. Ошондо бул болжолдуу факт Кокондук Нарботонун туулган жылдарына туура келет. Согмент айылындагы Күнгөй-тамдан орун алган «Шейит-Бува» көрүстөнүндө Нарботонун күмбөзү орун алган. Күмбөз башкалардан олуттуу айырмаланбаганы менен анын аталышы Нарботого байланышып, алгач ал шейит катары коюлгандыктан, аны «Шейит-Бува» деп аташкан. Күмбөз үч жолу оңдолгон. Коюлган кыштарды Кокондон алып келишкен, ал абдан сапаттуу болгондуктан, канча мезгил өткөндүгүнө карабастан, сапатын жогото элек.

Нарбото Нооруккул уулу өз эли-жери үчүн кызмат кылган. Ал ошол мезгилдин таасирдүү кишилеринин бири болгон. Нарботону Кокон хандыгы тушунда аскер башчы болгон. Ал чек арадан өткөндөрдү көзөмөлдөп турган деген маалыматты кезиктирүүгө болот. Ал эми А.Кадыров: «Нарботонун өмүрүнүн көбү Кокон шаарында өткөн, элдин илим-билим алышына, маданий жайлардын көбөйүшүнө аябай аракет кылган адам болгон. Коконго жакын Чарсу деген жерде өзүнүн каражатына мечит курдурган. Эгемендүүлүк жылдарына чейин мечитте анын ысымы жазылып турган деп айтышат согменттиктер. Бирок анын канчалык чындыгы бар экендигин далилдөөчү фактылар жокко эсе» [4] - деген маалыматты берген.

Нарбото Кашкарда киши колдуу болуп өлгөн. «Нарбото өз өлүмүн өзү билген» – деген сөз бар. Ар дайым салгылашка кирээрде, намаз окуганда аны ак төө коштоп, колдоп туруучу экен. Өлөөр күнү төө көрүнбөйт. Жылкычыларына «бүгүн жылкыларды эрте жайытка чыгарбагыла, түш оогондо чыгаргыла да, кай жакка кетет, ошону мага айткыла дейт. Жылкылар оттуу жайытка барбай таштакка кетет. Бий ошондо ооматым уулдарыма эмес, кыздарыма кетти. Эми кыз балдардан бийлер чыгат деп айткан. Арадан жылдар өтүп бий айткандай кызы Жекевардын уулу Имаркул Миңбашы эл башкарып калат.

Нарботонун кызы Жекевар ченден ашкан ырчы болгон. Сандал тоосунун этегинде Шилби-Булак коктусунда кыз оюн учурунда Жекеварга атасынын өлүмү жөнүндө: «Шилбиден катуу шиш барбы, Өлүмдөн катуу иш барбы? – деп аксакалдардын бирөө ыр менен угузуптур. Жекевар олтурган боз үйдүн түндүгү кокусунан түшүп кетет, ошондо Мамаштукумдун ишенген тоосу кулады дешиптир. Эркек мүнөз кызы эркекче кийинип, нойгуттун бел байлаган азаматтарын чогултуп, сөөктү алып келүү үчүн Кашкарды көздөй түн жамына аттанышат [2].

Душмандын көзүнө чалдыкпай түн ката жол жүрүп, жигиттер менен бирге Жекевар атасынын сөөгүн Кашкардан алып келет. Маркумдун өлүгүн коштогон топ Сохтон өрдөп калганда, алдынан бир дубана жолугуп: «Аттын жылоосун кое бергиле, көк жорго күн батаарга карай жол алса-оомат кыпчактарга кетет. Күнгөй-тамга карай жол алса, оомат-нойгуттарда – Нарботонун урпактарында калат дейт. Жигиттер дубананын сөзүнө маани беришпейт. Жекевар аттын жылоосун коё бердирет, сөөк артылган көк жорго күн батаарга карай жол алган экен. Ошондон кийин оомат кыпчактарга ооп кеткен дешет.

Ал эми Жекевардын чечкиндүүлүгү, анын эркек мүнөзү боюнча эл арасында: «Жекеварча жоксунбу?», ошондой эле «Аккул менен Шамурат, алда кандай гавират. (Гавират-сүйлөйт) деген сөз да калган. Ошол кезде Нарботонун сөөгүн Кашкардан алып келүүгө эки уулу Аккул, Шамурат барбай коюшкандыгы себеп болгон экен. Ошентсе да «Жекевардын кошогонда»

Атасы өлсө Аккул бар, Атам өлсө Аккул бар,
Куну жерде калбайтко... Ному жерде калбайтко
[13]

- деген сапта Нарботонун баласы ата ишин улантат. Анткени, Аккул Шамуратка караганда алда канча жигердүү, иш билги адам болуптур.

Кашкардан келген сабасы,
Букардан келген бабасы
Букардан келген бабасы.
Бий Нарбото бувасы [5] - деп анын теги, аброю жөнүндө айтылса,

Адиракоодон мал айдап,
Дуулайт элең бий атам.
Күндө сени көрбөсөм,
Ыйлайт элем бий атам [5]

– Нарботонун Согменттин күн чыгыш тарабындагы Сандал тоосунун этегинде Кыштут айылынын күн батыш тарабындагы Адиракоо жайлоосунда малы каралып турган. Андагы таш короолор бүгүнкү күнгө чейин да сакталуу. Кийинки учурларда короодо колхоздун малы да каралып тургандыгын айтат [3]. Адиракоо чагатай тилинен которгондо «адир» – адыр, ал эми «коо» – жар болуп, жарлуу адыр дегенди түшүндүрөт.

Нарботонун бир тууганы Үрүстөм Кокон хандыгында увазир, казына башчысы болуп турган экен.

Ал чечен, кайраттуу адам болгондуктан, хан ордодо анын таасири күчтүү болгон дешет. Үрүстөмдүн Газы аттуу баласы болгон, ал казылык кызмат аткарган. Кызмат иштеринде жүрүп, киши колунан каза болуп, сөөгү Кокон шаарына жакын Сары-Коргон деген жерге коюлган. Сөөгүн 1915-жылы Нарботонун чебереси Амирбек алып келип, Согменттеги «Шейит-Бува» көрүстөнүнө кайрадан койгон. Газыдан туяк калган эмес деп айтышат. Бирок, А.Кадыровдун изилдөөлөрүндө Үрүстөм жана анын баласы Газы Нарботонун уулу Аккулдун балдары экендигин белгилейт [4].

Кокон хандыгы учурунда Нарбото да бий даражасын алып, эл арасында бай аталып, ошону менен катар эле дыйканчылык да кылып, өз убагында кедей-кембагалдардан куралган малай, аштыкчы, эгинчи, чайрикер жана мардикерлерди иштетип турган. Буга мисал катары кызы Жекевардын кошогуна берилгендей,

Этектеп кетмен бештеткен,
Кош мардикер иштеткен.

Ак буудай нанын тиштеткен [5] - деген саптары бар.

Кокон хандыгынын негиздөөчүлөрүнүн бири Нарбото бийди Баткендик Нарбото деп жүрүшөт. Ушул пикирди тактоо үчүн тарыхый жактан салыштырсак:

Биринчиден: Кокон хандыгындагы Нарбото Абдурахман уулу 1751-1798-жж. жашап, Коконду 1770-1798-жж. бийлеген хан. Кыргыз элинин жедигер уруусунан болот. А бул Баткендик Нарбото Нооружкул уулу болжол менен 1750-1800-жж. аралыгында жашаган, нойгут уруусунан.

Экинчиден: Эрдене бийдин көзү өткөндөн кийин Кокондо бийлик үчүн жүргөн күрөштөр Нарбото бийдин бийликке келишин шарттаган. Чуст жана Намангандын баш ийбеген феодалдарына каршы, ошондой эле өзүнө каршы жергиликтүү башкаруучу-

лардын чыгууларын басуу болгон. Букара хандыгына номиналдуу гана баш ийген, Кожентке коңшу Жиззак жана Оро төбө чөлкөмдөрүн каратып алууга аракеттенген. Анын тушунда Кокон экономикалык жактан да, саясий жактан да күчтөнгөн [6].

Нарбото Нооружкул уулу өз эли-жерин үчүн кызмат кылган, Кокон хандыгы тушунда аскер башчы болгон. Ал чек арадан өткөндөрдү көзөмөлдөп турган. Нарботонун өмүрүнүн көбү Кокон шаарында өткөн, элдин илим-билим алышына, маданий жайлардын көбөйүшүнө салым кошкон. Коконго жакын Чарсу деген жерде өзүнүн каражатына мечит курдурган. Эгемендүүлүк жылдарына чейин мечитте анын ысмы жазылып турган [4].

Демек, Нарбото Абдырахман уулу Кокон хандыгынын башкаруучусу болсо, Нарбото Нооружкул уулу Кокон хандыгындагы аскер башчы. Ал өз туугандарына гана эмес бүтүндөй өз элине камкор, күйүмдүү, баарына бирдей мамиле кылган адамгерчиликтүү, өз мансабынан пайдаланып, элин азапка салбаган март инсан, журттун биримдиги үчүн канжыгага башын байлаган мыкты аскер башчы болгондугу жогоруда кызы Жекевардын кошогу аркылуу далилденди.

Адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. - Бишкек, 1999.
2. Информатор Турсунбаев Эркебай. Баткен району, Согмент айылы, 2014.
3. Информатор Сатыбаев Шадыбай. Баткен району, Согмент айылы, 2014.
4. Кадыров А.А. Нарбото бий Баткендик болгонбу? Баткен таңы №26 (558), 2011.
5. ОшМУ Токтош Танаев ат-ы кол жазмалар фонду. Инв №А-1-10. "Жекевардын кошогу", жыйнаган Абдивахаб кызы Рысбүбү. - Баткен - Ош, 2007.
6. Өмүрбеков Т.Н., Чоротегин Т.К. Кыргызстан тарыхы. - Бишкек, 2003.

Рецензент: к.и.н., доцент Авазов Э.А.